

УНІКАЛЬНА ОПРАВА РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVI СТ. З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПІСУ

У процесі підготовки та обробки матеріалів для “Сводного каталога славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР (XVI в.)” (ф. 307, Собр. б-ки Києво-Золотоверхо-Михайлівського монастиря, № 422 / 1642) у фондах Інституту рукопису була виявлена рукописна книга “Толкование на всех пророков”, що була написана в 1500 р., з оправою, сучасного рукопису. Оправа рукопису має кришки незвичної конструкції, не характерної для слов’янських рукописів цього періоду. Невтішною виявилася спроба знайти подібні оправи серед колекцій рукописних книг та стародруків (ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, відділ давніх актів Державного історичного архіву України у м. Києві). Вивчення літератури, присвяченої слов’янським оправам, також не дало позитивного результату¹. Мізерність опублікованої інформації про оправи слов’янських рукописів (особливо східнослов’янських), що дійшли до нашого часу, не дає можливості судити про ступінь розповсюдження оправ цього типу в XV–XVI ст.

На жаль, наші знання про східнослов’янські оправи мають великі лакуни не тільки внаслідок нечисленності пам’яток, що збереглися, але і внаслідок відсутності цілеспрямованих досліджень в цьому питанні. Істотну допомогу у створенні цілісної картини розвитку мистецтва оправи на східнослов’янських землях могли надати публікації, присвячені докладному опису і відтворенню тих нечисленних оправ, що збереглися на сьогодні. Найбільш важливим є виявлення та публікація описів первісних оправ, що були створені одразу або найближчим часом після написання рукопису². Вивчення цих оправ дало б можливість реконструювати історію становлення та розвитку східнослов’янської оправи, зібрати неоціненний матеріал для атрибуції та датування рукописів.

Ця публікація опису оправи XVI ст. є спробою розширити наші знання про оправи слов’янських рукописів.

Рукопис "Толкование на всех пророков" містить зараз 309 аркушів. Звірка зшиткових міток (сигнатур) показала, що рукопис зберігся майже повністю (втрачені: перший аркуш із заставкою – сліди від заставки відбилися на звороті попереднього аркуша, і один аркуш всередині рукопису). Згідно з текстом і почерком скріпи, рукопис надійшов до бібліотеки Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря в XVII ст. вже з втраченими аркушами. Співвідношення полів сторінки (майже відповідає співвідношенню 2:3:4:5) і стан книжкового блока вказують на те, що рукопис має первісну оправу (рис. 1). На останній сторінці рукопису переписувач залишив запис, в якому вказав час створення рукопису – 1500 р. Таким чином, час створення оправи можна віднести до початку XVI ст.

Розмір оправи 303 x 205 x 80 мм. Кришки дерев'яні з поперечним розташуванням волокон (тобто перпендикулярним корінцю). По довжині розмір дошок збігається з нижнім та верхнім обрізами блока, а по ширині – вони більше блока на 10 мм. Незвична конфігурація кришок: на торцях кришок в їх середній частині під кутом 70° розміщуються виїмки довгастої форми (рис. 2, 3), що невідомі по іншим оправам. Виїмка на бічному торці кришки закінчується якраз біля самого обрізу книжкового блока, а виїмка на двох інших торцях заходить за верхній та нижній обрізи на глибину 7 мм (рис. 2). Довжина виїмки на бічному торці дорівнює 190 мм, а на двох інших – 90–95 мм. Кришки мають прямокутну форму, співвідношення сторін приблизно дорівнює "золотому перетину" (3:2). Товщина дошок біля корінця та бічного обрізу різна. Біля бічного обрізу вона дорівнює 13 мм разом з покриттям, а в напрямі до корінця дошка потоншується до 9 мм. Оправа рукопису має суцільношкіряне покриття³. Поверхня шкіри має свою природну фактуру (у вигляді хаотично перехрещуваних ліній), підсилена спеціальною обробкою. Оправа має глухий корінець, тобто корінець покриття наглухо приклеєний до корінця книжкового блока. Корінець має 4 подвійних бинти, що в процесі обробки не обжималися і тому виступають на корінці покриття у вигляді слабого рельєфу. Корінець блока був обклеєний смужкою шкіри, кінці якої були підшиті до корінця блока та кришок оправи в процесі створення капталу. Про це свідчить те, що на корінці біля верхнього обрізу під втраченим покриттям частково збереглася шкіра світлішого кольору, якою був оклеєний корінець та частина поверхні дошки біля нього, на якій збереглися сліди від капталу. Сам каптал не зберігся, але, судячи з звірки в дошках, найвірогідніше, тут був застосований так званий каптал з губочками⁴, про що свідчить зовнішній вигляд покриття біля верхнього краю кришки, що частково збереглося.

Блок був зшитий на ремінцях з сиріці шириною 10 мм. Кожний з них

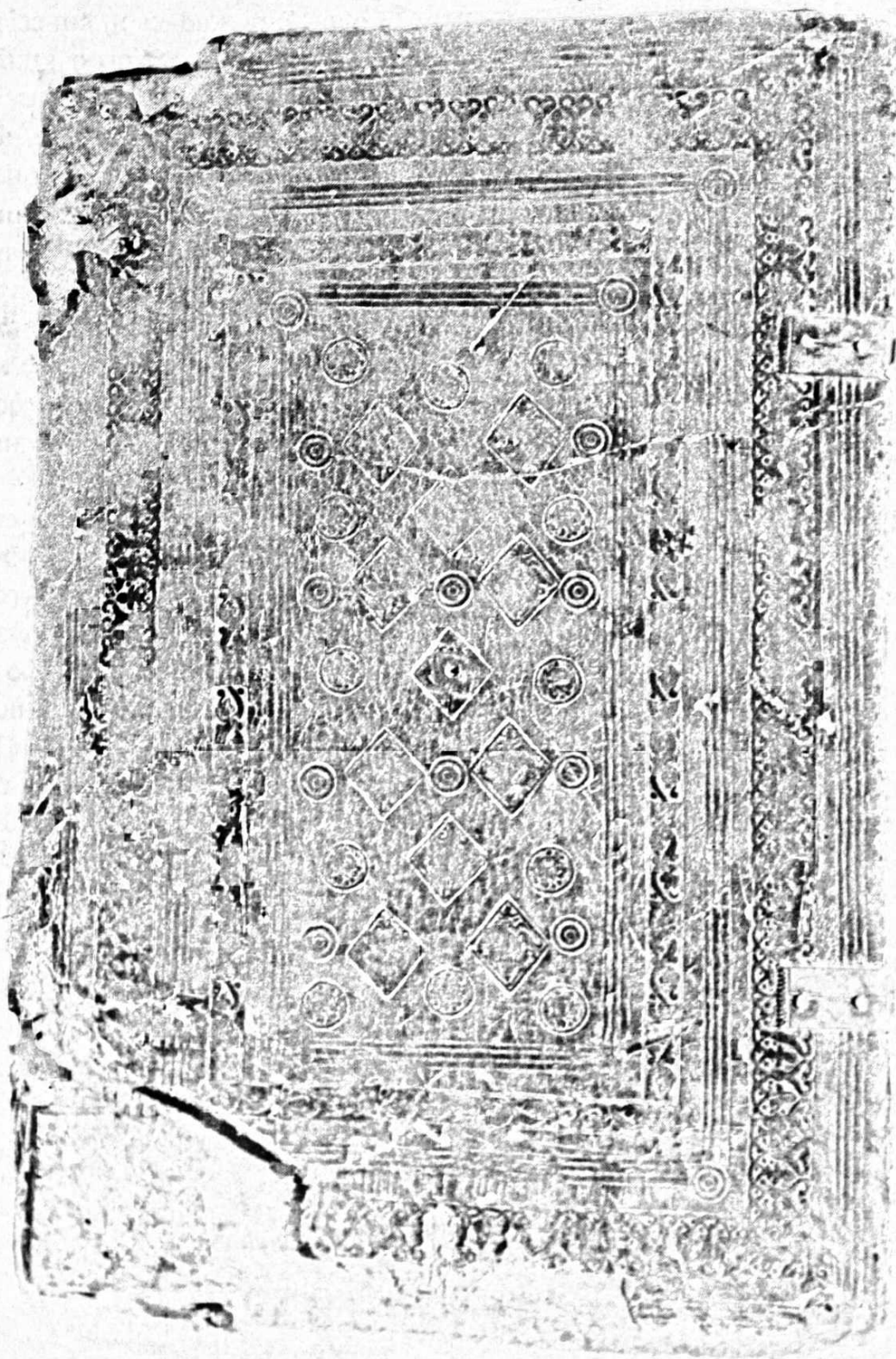

Рис. 1 а. Зовнішній вигляд верхньої кришки оправи.
Тиснення виконане за допомогою доріжника,
бордюрних басм наповнення (фото).

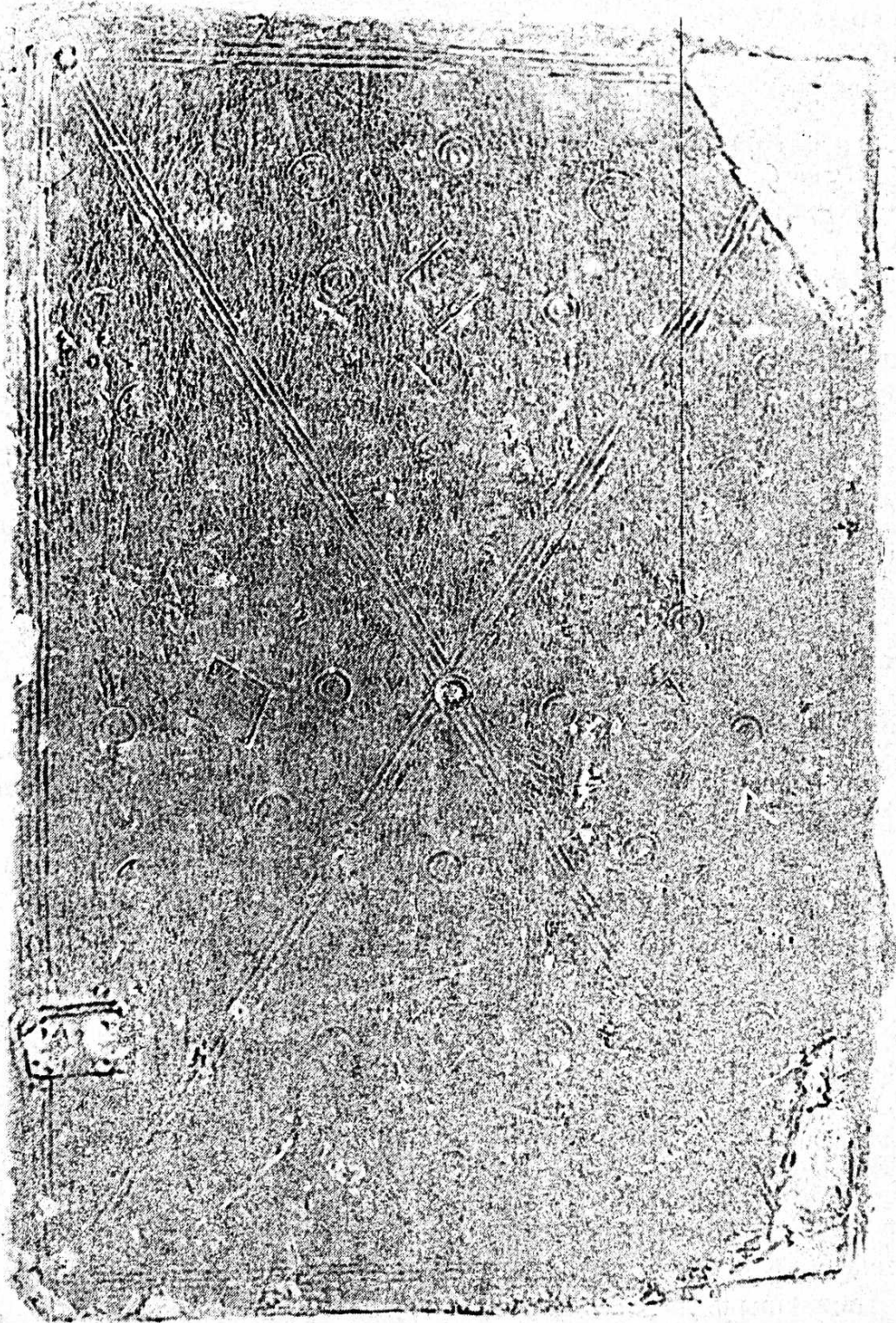

Рис. 1 б. Зовнішній вигляд нижньої кришки оправи.
Тиснення виконане за допомогою доріжника та
басм наповнення (фото).

розрізаний повздовж на 2 рівні частини; не доходячи 25–30 мм до кінця ремінця розріз переривається (рис. 2). Кінці ремінців вклеєні в пази, вирізані в дошках, якраз по їх розміру. Глибина пазів дорівнює товщині ремінців, тому вони не виступають над площиною дошок і при обклеюванні останніх шкірою не виділяються на її поверхні. При шитті блока послідовно прошивався кожний зшиток, а розріз в ремінцях давав можливість обшивати їх ниткою, як при шитті на здвоєних ремінцях. При уважному розгляді середини зшитків виявилось, що на згині деяких з них розташовано не 6 отворів для скріплення зшитків між собою, як повинно бути в даному випадку, а 9 (2 фіцбунда⁵, 4 отвори напроти ременів і 3 отвори між ремінцями) (рис. 4). Глухий корінець не дає можливості встановити призначення цих зайвих отворів між ремінцями. Точно це можна буде встановити тільки під час реставрації рукопису. Отвори, через які проходить нитка в процесі зшивання блока, мають форму зарубок (рис. 4), які характерні для пергаменних рукописів. Форму додаткових отворів визначити неможливо, оскільки вони заповнені клеєм, а суміжні аркуші в середині зшитків на місці цих отворів склеїлися між собою. Блок книги обрізаний з допомогою гобеля, про що свідчать ідеально гладенькі обрізи.

Повністю зберігся тільки верхній форзац (на початку рукопису), а від нижнього (в кінці рукопису) зостався лише аркуш, наклеєний на зворот кришки. Форзаци пришиті до книжкового блока як окремих зшиток (рис. 5). Форзац складається з двох окремих аркушів із загнутим на зовні фальцем шириною 10 мм. Після обробки корінця книжкового блока та

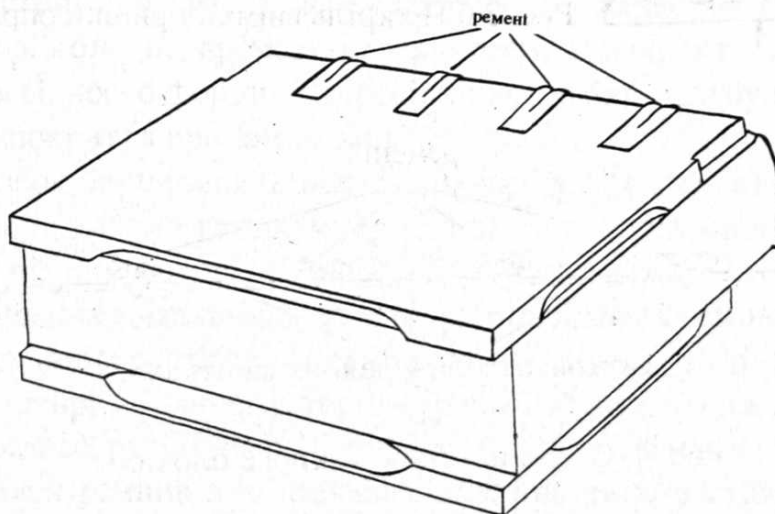

Рис. 2. Зовнішній вид книжного блока з прикріпленими кришками.

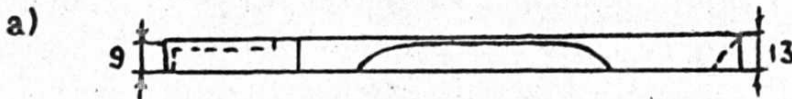
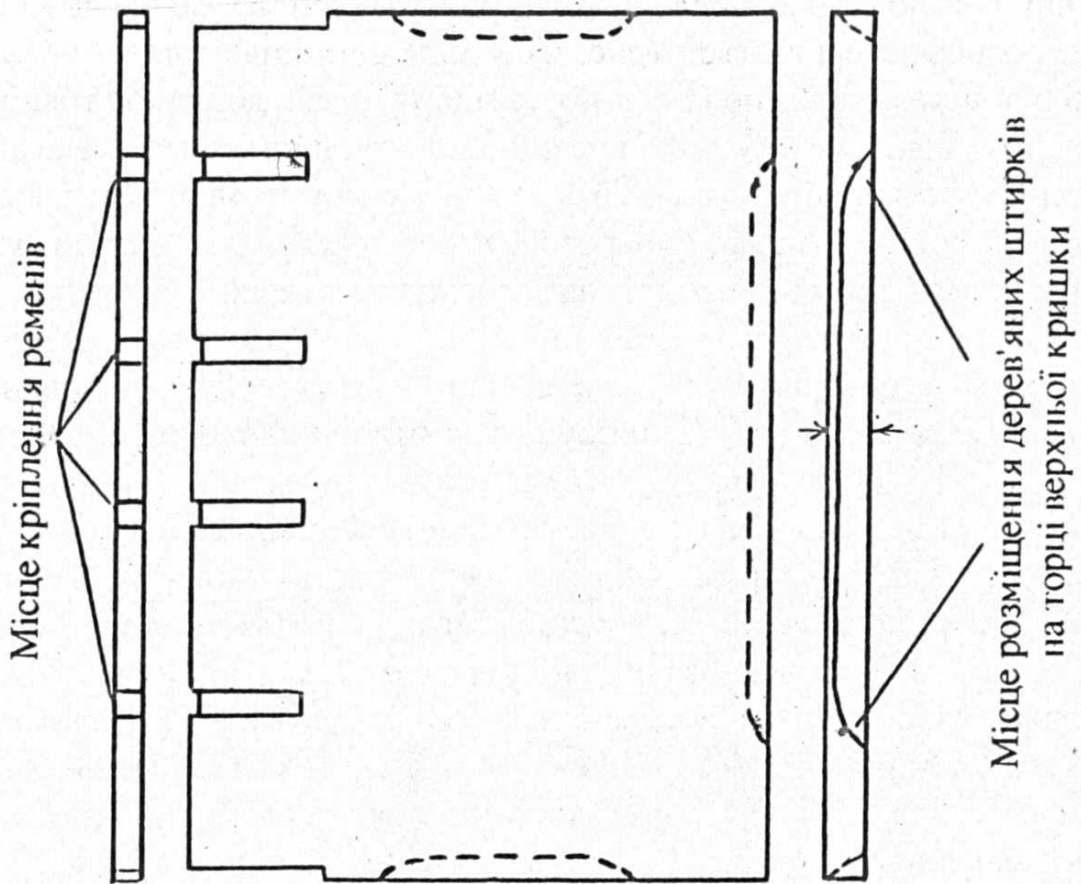

Рис. 3 а. Креслення кришки оправи.

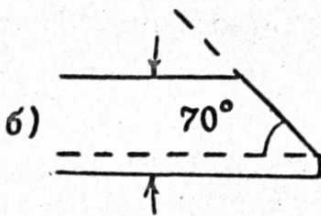

Рис. 3 б. Профіль виїмки кришки оправи.

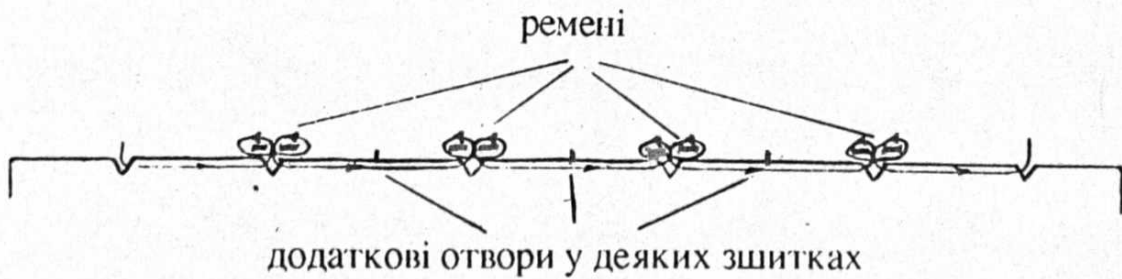

Рис. 4. Схема шиття книжного блока.

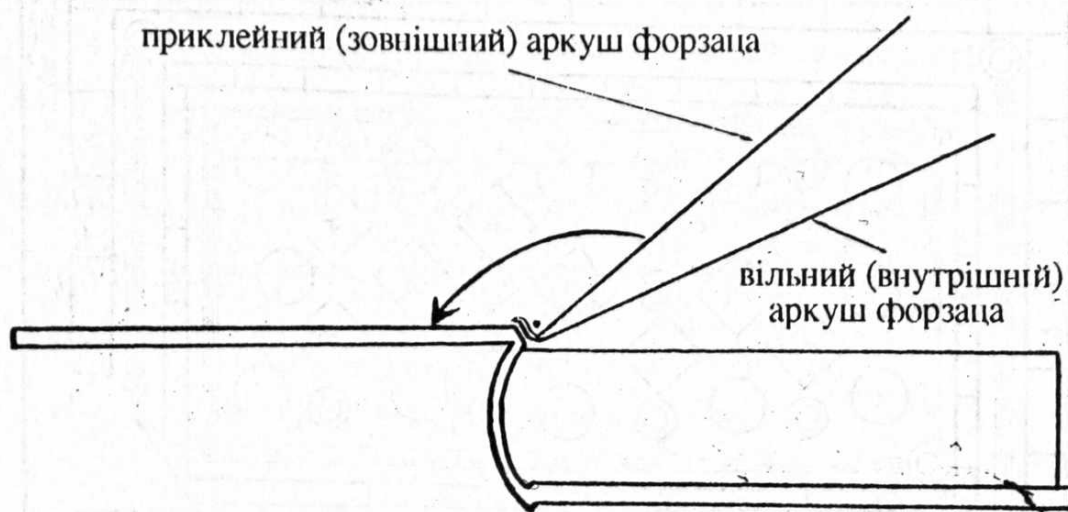

Рис. 5. Схема конструкції форзаців.

Крапка вказує на місце скріплюючої нитки, стрілка – на сучасне положення зовнішнього аркуша форзаца.

прикріплення кришок, фальці форзаців були приклеєні на звороти кришок, потім були загнуті завороти шкіряного покриття оправи. Спочатку зовнішній аркуш форзаца⁶ не був наклеєний на кришки, на що вказує відсутність клею під ним (внутрішня частина зовнішніх аркушів форзаців береться пухирями). Зовнішній аркуш верхнього форзаца в середній частині прорізаний, через прорізи проглядає чиста поверхня дошки, яка ніколи не промазувалася клеєм. Цей факт підтверджує припущення відносно форзаців. Вірогідніше, що форзаца були наклеєні на завороти покриття при заміні застібок.

Від застібок лишилися 2 накладних пробої⁷ (рис.1 а) і незначна частина ремня з двома гвіздками (рис. 1 б). Зовнішній вигляд застібок вказує на їх пізніше походження. На нижній дошці є дві групи отворів, мабуть залишених гвіздками, якими прикріплювалися ремінці накидної частини первинних застібок. Цим отворам відповідають два зламані дерев'яних штирі на бічному торці верхньої кришки біля закінчення виїмки. Можливо, раніше на їх місці були розташовані мідні шпеньки, на які накидалися ремінці з петлею. Пізніше, при зміні застібок (тоді ж шпеньки були замінені на пробої), отвори від шпеньків були забиті дерев'яними штирьками.

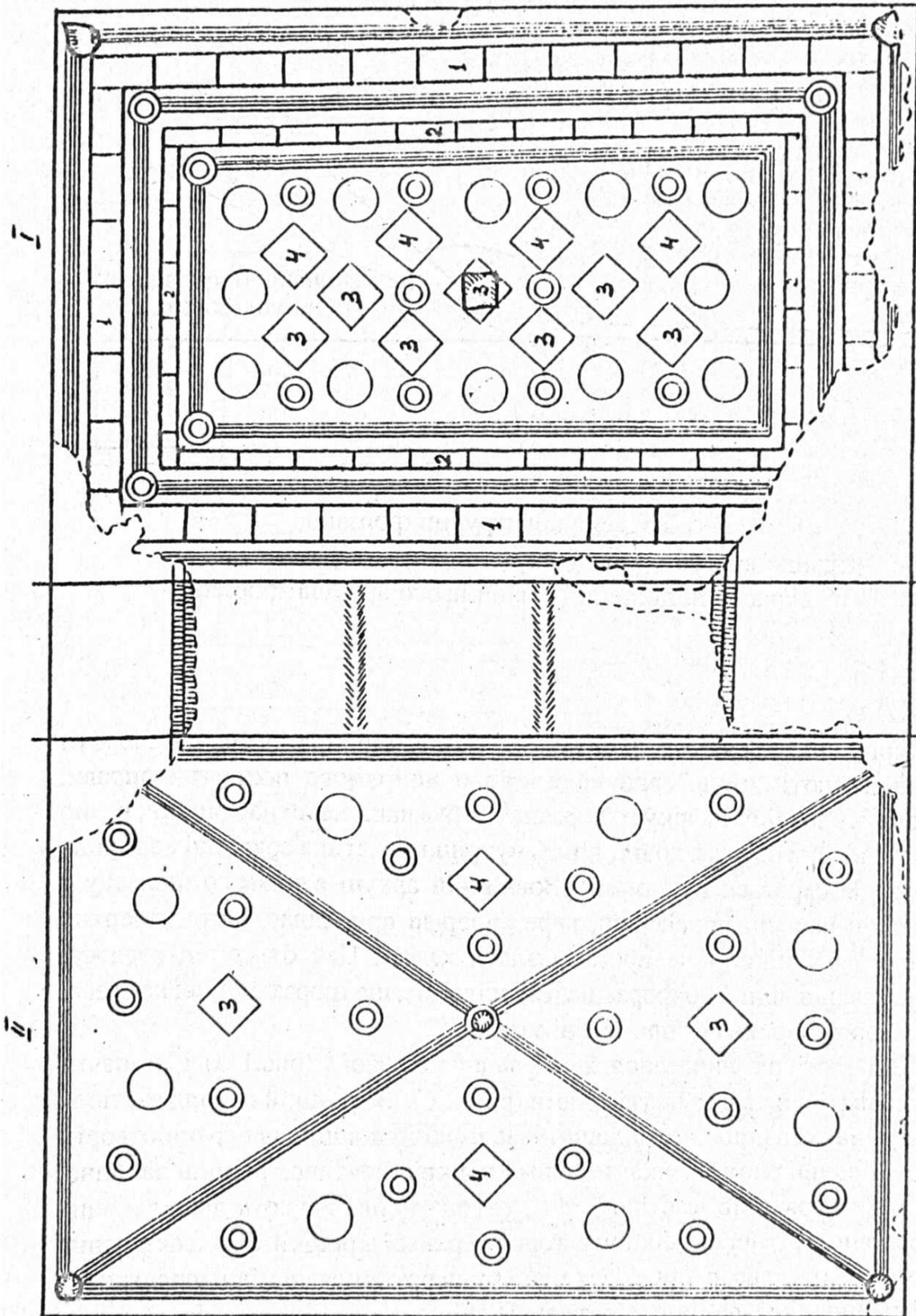
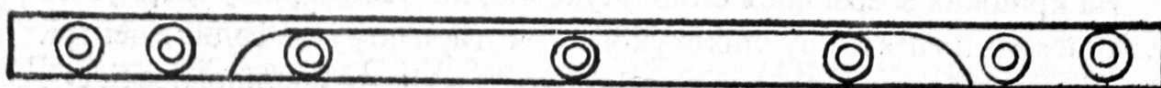
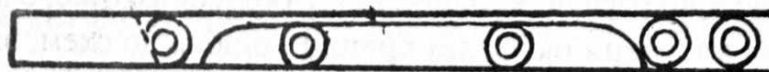

Рис. 6 а. Схема розміщення тиснення на оправі.

Розміщення тиснення по бічному торцю кришки.

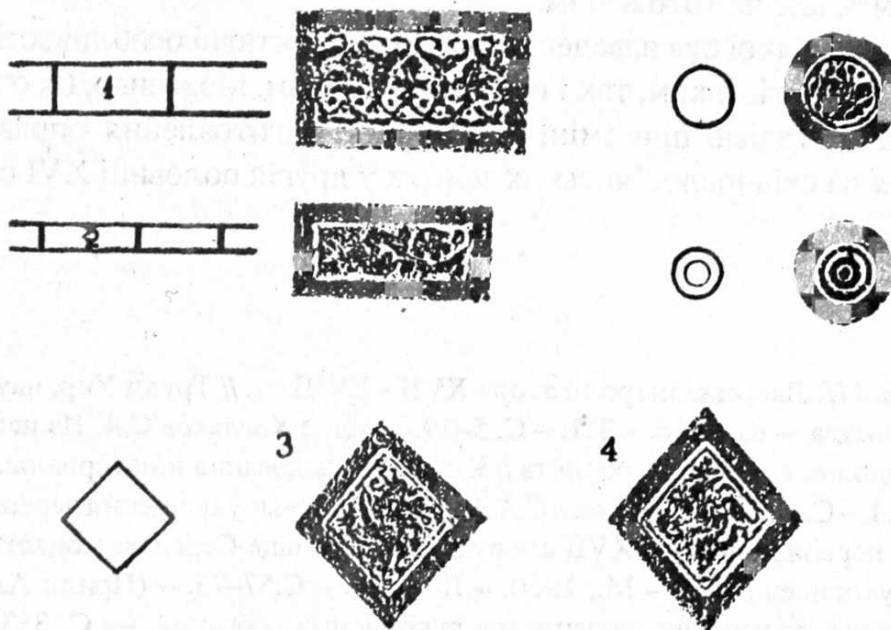

Розміщення тиснення по верхньому та нижньому торцю кришки.

Рис. 6 б. Схема розміщення тиснення на торцях кришок.

Умовні позначення до схеми а, б.

I – верхня кришка, II – нижня кришка

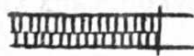
слід, залишений доріжником шириною 1 мм

границя покриття, що збереглося на оправі

слід від жуковин різної форми

ремені, що стали доступними для огляду
внаслідок втрати частини покриття на корінці

ремені, покриті шкірою, виступають на поверхні
корінця у вигляді слабкого рельєфа

На кришках збереглися сліди жуковин, які мають різну форму. На нижній кришці п'ять круглих жуковин – чотири по кутах і одна в центрі. На верхній кришці жуковини розміщуються в тій же послідовності, але в кутах вони краплевидної форми, а в центрі – квадратної (рис. 6 а).

Оправа має прикраси, виконані сліпим тисненням (рис. 6 а, б). Схема розташування тиснення на верхій кришці подібна до схем, відтворених Шварц⁸, а схема нижньо єї близькою до схеми № 1 за Клепиковим⁹. Для нанесення прямих ліній використаний дорожник шириною 1 мм, бордюрни басми 2-х видів, басми наповнення – кругла, ромбовидна та розетка. Тільки одну басму-розетку у вигляді трьох концентричних кіл, вписаних одне в одне, вдалося ідентифікувати за альбомом Клепікова¹⁰. Ще три басми: бордюрна № 1 та ромбовидні — близькі до опублікованих Клепиковим¹¹, але не тотожні їм.

Оправа, опис якої був наведений, має конструктивні особливості, які властиві як візантійським, так і готичним оправам. Можливо, ця оправа є перехідною стадією при зміні конструкції виготовлення оправ, що відбувалася на східнослов'янських землях у другій половині XVI ст.

¹ Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII - XVIII ст. // Труды Укр. наук. ін-ту книгознавства. – К., 1926. – Т.1. – С. 5–39. – Відб.; Клепиков С.А. Из истории русского художественного переплёта // Книга: исследования и материалы. – М., 1959. – Вып. 1. – С. 98–166.; Клепиков С.А. Орнаментальные украшения переплётов конца XV – первой половины XVII в. в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С.57–73. – (Прил.: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. — С. 313-465); Валк-Фалк Э. Об истории книги и русского переплёта // Книга, время, реставрация : Сб. ст. – Тарту, 1976. – Вып. 3. – С. 26–63. — Эст.; Шварц Е.М. Переплеты XVв. Софийско-Новгородской библиотеки // Вспомогательные исторические дисциплины – Л., 1981. – Вып. 12. – С. 242–252.

² Тобто це була перша оправа рукопису з моменту його створення.

³ В літературі оправи з таким покриттям називають просто шкіряними.

⁴ Такий каптал характерний для східнослов'янських рукописних книг XII-кінця XVI ст.

⁵ Фіцбунд – проріз поперек корінця біля його головки та хвостика, в який ховають затяжний стіжок, що виконується після протягування нитки через зшиток для скріплення його з попереднім зшитком.

⁶ Аркуш форзаца, який в сучасних оправах наклеюється на зворотні сторони кришок.

⁷ Пробій – металева або костяна пластинка з прорізом по розміру гачка застібки, що кріпиться на лицьовій стороні кришки.

---

⁸ Шварц Е.М. Указ. соч. – С. 248.

⁹ Альбом орнаментальных украшений переплётов рукописных собраний: Прил. к ст. Клепикова С.А. // Зап. отд. рукописей / ГБЛ.– М., 1966.– Вып. 22.– С. 317.

¹⁰ Там же.– С. 337, № 77.

¹¹ Там же.– С. 331, № 3; С. 347, № 214, 226.